

ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ

τόμος 14

2006

ΑΘΗΝΑ 2006

OLGA PALAGIA και STEPHEN V. TRACY (επιμ.), *The Macedonians in Athens, 322-229 B.C. Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001*, Oxbow Books, Exeter 2003. Σελ. xii + 266. ISBN 1-84217-092-9

Ο παρών τόμος περιέχει 28 από τις 34 ανακοινώσεις στην ομώνυμη διεθνή επιστημονική συνάντηση που διοργανώθηκε υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Αθηνών και της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών τον Μάιο του 2001 (βλ. το πρόγραμμα στις σελ. ix-xii).

Υπάρχουν πολλοί λόγοι να επαινέσει κανείς τους δύο διοργανωτές και επιμελητές του τόμου. Πρώτα απ' όλα, το θέμα της συνάντησης είναι ενδιαφέρον και επίκαιρο. Στις μελέτες για τον ελληνιστικό κόσμο η Αθήνα, μια πόλη εν πολλοίς εμβληματική της κλασικής περιόδου, καταλάμβανε πάντοτε προνομιακή θέση και οι σχέσεις της με τους Μακεδόνες επικυριάρχους αποτελούν κυρίαρχο τομέα προβληματισμού. Οι σχέσεις αυτές εμπίπτουν στο κεντρικό πολιτικό (αλλά όχι μόνον) πρόβλημα της περιόδου. Πώς ενσωματώνεται μια πόλη στις κυριαρχικές δομές που προσπαθούν να συγκροτήσουν οι ηγεμόνες της περιόδου, ή, αντίστροφα, πώς ενσωματώνει και μεθερμηνεύει εντός των

δικών της δομών η πόλη την επικυριαρχία του ηγεμόνα; Πώς αντιστέκεται στη διπλή αυτή ενσωμάτωση; Πώς μεταλλάσσονται η πολιτική πράξη και ιδεολογία, η θρησκεία, οι νοοτροπίες ή ακόμη και οι τέχνες σε μια πόλη ισχυρή και ανεξάρτητη στο παρελθόν στο νέο πλαίσιο που δημιουργούν το μακεδονικό και στη συνέχεια τα ελληνιστικά βασίλεια; Τα ερωτήματα αυτά βρίσκονται στον πυρήνα των περισσότερων ανακοινώσεων¹.

Οι γραπτές πηγές για την περίοδο που πραγματεύονται οι ανακοινώσεις είναι, ως γνωστόν, ιδιαίτερα ελλιπτικές. Θα έλεγα λοιπόν πως ήταν σοφή η επιλογή των επιμελητών να δώσουν την ίδια, αν όχι μεγαλύτερη, έμφαση στα πορίσματα της αρχαιολογίας. Η δομή του τόμου αντανακλά την επιλογή τους: προηγούνται δεκατρείς ανακοινώσεις που στηρίζονται κυρίως στα κείμενα (φιλολογικές πηγές και επιγραφές) και ακολουθούν δεκαπέντε ανακοινώσεις που στηρίζονται κυρίως στις μη κειμενικές πηγές (αρχιτεκτονική, γλυπτική, νομίσματα, κεραμική και αγγειογραφία, κοροπλαστική, μικροτεχνία, χρυσοχοΐα). Η εκδοτική επιμέλεια είναι υψηλού επιπέδου, η ποιότητα των εικόνων εξαιρετική, ενώ ο τόμος συνοδεύεται από το πολύ χρήσιμο ευρετήριο γραπτών πηγών που συνέταξε ο Graham Oliver. Καθώς τα ευρετήρια στα πρακτικά συνεδρίων μάλλον σπανίζουν, θα ήταν ένδειξη μεμψιμοιρίας να επισημά-

1. Ομολογουμένως, ορισμένες ανακοινώσεις βρίσκονται σχεδόν ολοκληρωτικά εκτός των θεματικών και χρονικών ορίων του τίτλου (Μικρογιαννάκης, Λεβέντη, Κόρ-

τη-Κόντη), ενώ άλλες εφάπτονται οριακά αυτών (Townsend, Wescoat, Lawton, Williams), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι χρήσιμες και ενδιαφέρουσες.

νει κανείς ότι ένα ευρετήριο προσώπων, τόπων και θεμάτων θα ήταν εξίσου –αν όχι περισσότερο– χρήσιμο.

Η αναλυτική περιγραφή όλων των ανακοινώσεων εν σειρά δεν είναι εφικτή στον περιορισμένο αυτό χώρο και δεν θα είχε νόημα· θα αναφερθώ λοιπόν στη συνέχεια στη συναρμογή των περισσότερων στους δύο, κατά τη γνώμη μου, κεντρικούς θεματικούς άξονες του τόμου και θα περιοριστώ σε λεπτομερέστερες παρατηρήσεις σε ορισμένες μόνον από αυτές.

Ο πρώτος θεματικός άξονας είναι η γεγονοτολογική ιστορία και η μελέτη των θεσμών και της πολιτικής ζωής. Ο Brian Bosworth («Why did Athens lose the Lamian War?», 14-22) υπερασπίζεται πειστικά τη χειρόγραφη παράδοση του Διοδώρου (18.15.9), σύμφωνα με την οποία δύο καθοριστικές ναυτικές ήττες των Αθηναίων κατά τον Λαμιακό πόλεμο διαδραματίστηκαν την άνοιξη του 322 *περί τας... Έχινάδας νήσους*, απέναντι από τις ακαρνανικές ακτές, και συνθέτει μια πλήρη εικόνα της ναυτικής δράσης κατά τον Λαμιακό πόλεμο. Το συμπέρασμά του είναι πως ο πλαπλασιασμός των ναυτικών μετώπων (Δυτική Ελλάδα, Βόσπορος, Αμοργός, ίσως και αλλού) εξηγεί τη ριζική μεταβολή της στρατιωτικής ισορροπίας μετά την κάθοδο του Κλέφτου: αιτία της

τελικής ήττας του συμμαχικού στρατοπέδου δεν ήταν η έλλειψη στόλου, αλλά η πάγια έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού, επαρκούς για την επάνδρωση των πλοίων.

Ο Peter Green («Occupation and co-existence: the impact of Macedon on Athens, 323-307 BC» 1-7) προσφέρει μια γλαφυρή επισκόπηση της μακεδονικής πολιτικής απέναντι στην Αθήνα, αλλά και της αντίδρασης των Αθηναίων σε αυτήν, έως την έλευση του Δημητρίου Πολιορκητή, για να καταλήξει με τη διαπίστωση πως κυρίαρχη πολιτική επιδίωξη στην ελληνιστική Αθήνα, «against hopeless internal and external odds», παρέμεινε η πείσμων αναζήτηση ελευθερίας και ανεξαρτησίας. Μία πιθανή ένσταση αφορά τη σκιαγράφηση του Φωκίωνα και του Δημάδη. Στο σημείο αυτό ο Green ακολουθεί κατά γράμμα, θα έλεγα, την αρχαία φιλοφωκωνική παράδοση· παρουσιάζει τους δύο πολιτικούς να ανήκουν στο ίδιο στρατόπεδο και να διαφέρουν μόνο ως προς το χαρακτήρα και τη νοοτροπία προσέγγισης των Μακεδόνων· υποστηρίζει μάλιστα ότι ο Δημάδης ήταν πολύ πιο ενδοτικός στις απαιτήσεις των Μακεδόνων με μικρότερο όφελος για την πόλη του από το ρεαλιστή αλλά πατριώτη Φωκίωνα². Τα τελευταία χρόνια όμως πληθαίνουν οι μελέτες που

2. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Green (σελ. 5) επαναλαμβάνει την παραδρομή του πιστότερου σύγχρονου υποστηρικτή του Φωκίωνα (L.A. TRITLE, *Phocion the Good*, London κ.α. 1988, 131) όταν γράφει ότι ο Δημάδης εισογήθηκε το ψήφισμα με το οποίο επικυρώθηκαν οι όροι που επέβαλε ο Αντίπατρος, ενώ στην πραγματικότητα

όλες οι πηγές για το ψήφισμα αυτό (Πλούταρχος, *Δημοσθένης* 28.2· [Πλούταρχος], *Ηθικά* 846F· Αρριανός, *FGI Hist* 156 F 9.13· Νέπως, *Phocion* 2.2) χρεώνουν στον Δημάδη αποκλειστικά το ψήφισμα, με το οποίο καταδικάστηκαν in absentia σε θάνατο οι ηγέτες της αντιμακεδονικής παράταξης.

επισημαίνουν πως η σχεδόν ομόφωνα αρνητική αξιολόγηση του Δημάδου οφείλεται κυρίως στη φιλική προς τον Φωκίωνα παράδοση της εποχής του Δημητρίου Φαληρέα (βλ. ενδεικτικά P. Brun, *L'orateur Démade: essai d'histoire et d'historiographie* [Scripta antiqua 3, Bordeaux 2000]· πρβλ. επίσης την ανακοίνωση του Lamberton στον υπό συζήτηση τόμο). Επιπλέον, και πέρα από ηθικολογικές αξιολογήσεις, τα πολιτικά προγράμματα του Φωκίωνα και του Δημάδου κάθε άλλο παρά ταυτίζονταν· κατά συνέπεια, η διερεύνηση της πολιτικής τους τίθεται σε πιο στέρεη βάση εάν λάβουμε υπόψη τις διαφορές αυτές.

Δύο ανακοινώσεις ασχολούνται με τη φιλολογική κριτική του έργου του Πλούταρχου. Ο Robert Lamberton («Plutarch's Phocion: melodrama of mob and elite in occupied Athens», 8-13)³, διαβάζει προσεκτικά τον πλουτάρχειο βίο του Φωκίωνα και εφιστά την προσοχή του αναγνώστη στο ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο των *Βίων* και των ηθικοπολιτικών στόχων του συγγραφέα τους, χωρίς την κατανόηση των οποίων μπορεί να οδηγηθούμε σε παρανοήσεις. Ο Patrick Wheatley («Lamia and the Besieger: an Athenian hetaira and a Macedonian king», 30-36) αναλύει ενδελεχώς τις λίγες μαρτυρίες για τη Λάμια, την εταίρα του Δημητρίου Πολιορκητή και αξιοποιεί το ανεκδο-

τολογικό (έως γαργαλιστικό) υλικό για να καταδείξει πώς η Λάμια προβάλλεται από τον Πλούταρχο ως άλλη Κλεοπάτρα ώστε ν' αναδειχθεί η προϊούσα ηθική παρακμή του Πολιορκητή.

Η Elizabeth Baynham («Antipater and Athens», 23-29) ασχολείται με τη δυνατότητα που παρέσχε ο Αντίπατρος στους Αθηναίους, που έχασαν τα πολιτικά τους δικαιώματα με το νέο τιμοκρατικό πολίτευμα του 322, να μεταγκατασταθούν στη Θράκη. Συμπεραίνει ορθά πως λίγοι Αθηναίοι φαίνεται να επέλεξαν τη δυνατότητα που τους προσέφερε ο Αντίπατρος και πως, παρά ταύτα, το κοινωνικό ρήγμα που προκλήθηκε στην Αθήνα ήταν πολύ δυσμενέστερο για τη μακεδονική κυριαρχία στην Αθήνα από τα θεωρητικά οφέλη του μέτρου.

Με την ίδια περίοδο (322-317 π.Χ.), αλλά μέσα από το πρίσμα των επιγραφικών μαρτυριών ασχολείται και ο Graham J. Oliver («Oligarchy at Athens after the Lamian War: epigraphic evidence for the *Boule* and the *Ekklesia*», 40-51) σε μια από τις πιο ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις του τόμου. Η καταγραφή των επιγραφικά μαρτυρημένων ψηφισμάτων της περιόδου επιτρέπει στον Oliver να συνθέσει μια μη αναμείκτη εικόνα του ολιγαρχικού καθεστώτος της περιόδου. Η βουλή και η εκκλησία συνέρχονται κανονικά, η πα-

3. Ο LAMBERTON αντλεί από τη μονογραφία του για τον Πλούταρχο που κυκλοφόρησε το 2001 (*Plutarch*, Yale 2001)· για την ακρίβεια, ο κορμός του κειμένου της

ανακοίνωσης (από την δεύτερη παράγραφο της σελ. 9 έως την τρίτη της σελ. 12) αποτελεί σχεδόν κατά λέξη αντιγραφή από τις σελ. 117-24 της μονογραφίας,

ραγωγή ψηφισμάτων και επιγραφών συνεχίζεται αδιαλείπτως (και μάλιστα με αυξημένο όγκο: η περίοδος 322-318 π.Χ. είναι η ολιγαρχική περίοδος με τις περισσότερες επιγραφικές μαρτυρίες στην αθηναϊκή ιστορία), ενώ η εισήγηση των ψηφισμάτων στην εκκλησία παραμένει, όπως και παλαιότερα, έργο πληθώρας πολιτών. Υπάρχουν δύο κύριες διαφορές με τις προηγούμενες και επόμενες περιόδους. Η πρώτη, γνωστή και μελετημένη από παλιά, είναι ο εξέχων ρόλος στην καταγραφή των ψηφισμάτων και στην ανέγερση των ψηφισματικών σπλών που είχαν οι αναγραφείς –για τους οποίους ο Oliver δίνει μια πλήρη, μετρημένη και πειστική εικόνα. Η δεύτερη είναι ότι τα ψηφίσματα χωρίς προβούλευμα είναι πολύ περισσότερα από τις απλές εγκρίσεις προβουλεύματος από την εκκλησία, σε αντίθεση με προγενέστερες και μεταγενέστερες περιόδους. Η δεύτερη αυτή διαφορά δεν είναι εύκολο να αξιολογηθεί. Όπως σωστά επισημαίνει ο Oliver, η διαφανόμενη μείωση της ισχύος του θεμελίου λίθου της δημοκρατίας, της βουλής (αναγραφείς, λίγα προβουλεύματα) αποτελεί ασφαλώς ένδειξη αντιδημοκρατικής νοοτροπίας των ιθυνόντων. Υπαινίσσεται επίσης ότι η απουσία των αντιμακεδόνων ρητόρων σε συνδυασμό με τη στέρση πολιτικών δικαιωμάτων σε σημαντικό αριθμό αθηναίων πολιτών προσέφερε στους κρατούντες την αυτοπεποίθηση ότι μπορούν να ελέγχουν την εκκλησία. Αυτό είναι αναμφίβολα ορθό, αποτελεί όμως τη μια όψη του νομίσματος. Πολλοί άτιμοι Αθηναίοι ασφαλώς παρέμειναν

στην πόλη (όπως εξάλλου δέχεται και η Baynham, σελ. 26), ενώ η πίεση για την απόλεια ορισμένων πτυχών των επιβληθέντων μέτρων παρέμεινε ισχυρή, όπως δείχνουν τα γεγονότα του 319 και του 318. Όπως σωστά καταλήγει ο Oliver, το πολίτευμα της περιόδου είναι ολιγαρχικό, αλλά η πολιτική ζωή όχι καθ' ολοκληρίαν. Ανεξαρτήτως πολιτικού προγράμματος, η δυσάρεσκεια πολλών πολιτών ίσως διοχετεύταν, έστω με «ανώδυνο» τρόπο, και στην εκκλησία, ως άσκηση ετοιμότητας για τη ρήξη που φαινόταν αναπόφευκτο να έρθει.

Κατά το ήμισυ ασχολείται με τα γεγονότα της *grande histoire* της Αθήνας τον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. και ο Kevin Clinton («Macedonians at Eleusis in the early third century», 76-81). Κύριο θέμα του είναι η χρονολόγηση ενός συμβολαίου για την οικοδόμηση στοάς στο ιερό της Ελευσίνας (IG II² 1682). Ο κατεξοχήν ειδικός στην επιγραφική της Ελευσίνας αποφαίνεται πειστικά πως η επιγραφή χρονολογείται το 354/3 και όχι το 285/4, όπως συνήθως υπέθεταν, άρα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως *terminus ante quem* για την επανάκτηση του οχυρού της Ελευσίνας από τους Αθηναίους. Στη συνέχεια, επανεξετάζει τις μαρτυρίες για τη μακεδονική παρουσία στην Ελευσίνα στη δεκαετία του 280: το τελικό του συμπέρασμα είναι πως η μακεδονική παρουσία ή απουσία από την Ελευσίνα δεν μπορεί να συναχθεί από τις μαρτυρίες σχετικά με το ιερό, αφού οι Μακεδόνες πιθανότατα δεν παρενέβησαν καθόλου στη θρησκευτική λειτουργία του. Η τελευταία

αυτή παρατήρηση είναι ασφαλώς ορθή, αλλά, κατά τη γνώμη μου, οι δύο βασικές πηγές που συνήθως προβάλλονται για να υποστηριχθεί ότι οι Μακεδόνες δεν ήλεγχαν το οχυρό μετά το 285 π.Χ. περίπου, διατηρούν την αξία τους. Η νέα εορτή στην Ελευσίνα που καθιερύει ο Φιλίππιδης ως *ὑπόμνημα τῆς τοῦ δήμου ἐλευθερίας* (IG II² 657, στ. 43-45) το 284/3 σε συνδυασμό με τη ρητή μαρτυρία ότι ο Δημοχάρης *ἐκόμισε Ἐλευσίνα τῷ δήμῳ* ([Γιλοῦταρχος], *Ηθ.* 851E-F) δύσκολα μπορούν να ερμηνευτούν διαφορετικά⁴.

Με τα γεγονότα και τους θεσμούς της σκοτεινής περιόδου μετά τον Χρεμωνίδειο πόλεμο ασχολούνται τέσσερις τουλάχιστον ανακοινώσεις (των

Christian Habicht, «Athens after the Chremonidean War: some second thoughts», 52-55· Stephen V. Tracy, «Antigonos Gonatas, King of Athens»⁵, 56-60· Ιωάννας Κράλλη, «The date and context of divine honours for Antigonos Gonatas – a suggestion», 61-66· Michael J. Osborne, «Shadowland: Athens under Antigonos Gonatas and his successor», 67-75). Αξίζει καταρχάς να σημειώσουμε δύο σημεία ομοφωνίας. Το πρώτο είναι η χρονολόγηση του άρχοντα Διομέδοντος το 248/7, όπως προκύπτει από αδημοσίευτο ψήφισμα του Ραμνούντα, πράγμα που σημαίνει πως η γνωστή *ἐπίδοσις* επί Διομέδοντος (*Agora* 16.213) σχετίζεται με τον πόλεμο του Αλεξάνδρου του Κρα-

4. Η επιχειρηματολογία του Clinton ως προς τις δύο αυτές πηγές (σελ. 77-78 και 80-81 αντίστοιχα) είναι λίγο ασαφής και όχι πολύ πειστική. Υποστηρίζει πως η νέα εορτή που θέσπισε ο Φιλίππιδης τελείτο στο στάδιο ή αλλού στην Ελευσίνα, άρα δεν επηρεαζόταν από την παρουσία των Μακεδόνων· αλλά ακόμη κι έτσι, η εορτή δεν θα μπορούσε να λειτουργεί ως *ὑπόμνημα τῆς τοῦ δήμου ἐλευθερίας* με την παρακείμενη μακεδονική φρουρά να την επιβλέπει. Όσο για τον Δημοχάρη, υποστηρίζει ότι ο Αντίπατρος στον οποίο πρέσβευσε ο Δημοχάρης είναι στην πραγματικότητα ο Αντίγονος Γονατάς και πως η πρεσβεία αυτή πρέπει να τοποθετηθεί μετά την αθηναϊκή επανάκτηση του Πειραιά το 281, υπαιτισσοόμενος, υποθέτω, ότι και η επανάκτηση της Ελευσίνας πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 281. Και οι δύο προκείμενες του συλλογισμού είναι επισφαλείς: η πρώτη δεν είναι η μόνη πιθανή ερμηνεία του πλουτάρχειου χωρίου και ασφαλώς όχι η πιο οικονομική,

ενώ η δεύτερη θεωρεί ως δεδομένη τη λύση στο κύριο πρόβλημα της πολιτικής ιστορίας της Αθήνας τον 3ο αι. π.Χ., εάν δηλαδή οι Μακεδόνες κατείχαν ή όχι τον Πειραιά μεταξύ 281 και 229 (για την πλούσια σχετικά βιβλιογραφία, βλ. π.χ. B. DREYER, *Untersuchungen zur Geschichte des spätclassischen Athen (322-ca. 230 v. Chr.)*, Historia Einzelschriften 137, Stuttgart 1999, 257-278· η μη δημοσιευμένη ανακοίνωση του J. D. Morgan στην παρούσα συνάντηση αναφερόταν, μεταξύ άλλων, στο ίδιο ζήτημα).

5. Ο τίτλος της ανακοίνωσης του Tracy παραπέμπει, όπως ο ίδιος διευκρινίζει (σελ. 60), στο νέο ψήφισμα από τον Ραμνούντα (*Ep. Ραμν.* αρ. 7), το αιτιολογικό του οποίου αρχίζει με τη φράση «*ἐπειδὴ ὁ βασιλεὺς Ἀντίγονος καὶ σωτὴρ τοῦ δήμου...*». Υποθέτω πως η σύνδεση του Tracy είναι μεταφορική· το ψήφισμα ασφαλώς αποκαλεί τον Αντίγονο βασιλέα γενικώς και όχι βασιλέα του δήμου.

τέρου και όχι με την εισβολή του Αράτου (Habicht, σελ. 55· Tracy, σελ. 59-60· Κράλλη, σελ. 65· Osborne, σελ. 69-70, 74). Το δεύτερο είναι η διαπίστωση πως η περίφημη φράση του Απολλοδώρου (*FGrHist* 244 F 44) περί συγκέντρωσης της αθηναϊκής εξουσίας στα χέρια ενός ανθρώπου αναφέρεται, μεταφορικά, στον ίδιο τον Γονατά (Habicht, σελ. 54 [με επιφύλαξη]· Tracy, σελ. 57· Κράλλη, σελ. 62-63).

Η Ιωάννα Κράλλη, μετά από μια ενδελεχή εξέταση όλων των σχετικών δεδομένων, προτείνει μια διαφορετική ερμηνεία για το ψήφισμα των Ραμνουσίων (*Επ. Ραμν.* 7) που μαρτυρεί πως ο Αντίγονος Γονατάς έλαβε ισόθεες τιμές στην Αθήνα πριν από τον θάνατό του. Υποστηρίζει πως αιτία της τιμψης δεν ήταν η «απελευθέρωση» της πόλης περί το 255 π.Χ., όπως είχε υποτεθεί, αλλά η στρατιωτική βοήθεια του Γονατά στην αντιμετώπιση της εισβολής του Αλεξάνδρου του Κρατέρου, ιδίως στην αττική

περιφέρεια. Η ιδέα είναι ενδιαφέρουσα και το κέρδος μας για την κατανόηση αυτού του σχεδόν τελείως άγνωστου πολέμου θα ήταν μεγάλο, αλλά η επιχειρηματολογία της δεν μου φαίνεται απολύτως πειστική. Στηρίζεται κυρίως σε δύο επιχειρήματα. Το πρώτο είναι πως η επίκληση *σωτήρ* αποδίδεται συνήθως σε έναν ηγεμόνα που σώζει μια πόλη από πραγματικό κίνδυνο ή αποκαθιστά πλήρως τη δημοκρατία, δύο συνθήκες που δεν ίσχυαν το 255. Το δεύτερο είναι πως τα τιμητικά ψηφίσματα των Ραμνουσίων συνήθως αφορούν πρόσωπα που έχουν πραγματικά ευεργετήσει τον Ραμνούντα, ενώ γνωρίζουμε πως στη διάρκεια του πολέμου η ραμνουσία χώρα υπέστη επιθέσεις των αντιπάλων. Όποια και αν είναι η αξία των δύο επιχειρημάτων⁶, γεγονός παραμένει πως καμιά πηγή για τον πόλεμο δεν υπαινίσσεται μακεδονική ανάμιξη στην απεμπλοκή της Αθήνας από αυτόν, ορισμένες μάλιστα φαίνεται ακρι-

6. Στο πρώτο θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει ότι η επίσημη ρητορεία του ευεργετισμού είναι πάντοτε ρευστή και υπό διαμόρφωση και δεν είναι υποχρεωτικό να ανταποκρίνεται πλήρως στην πολιτική πραγματικότητα. Οι Αθηναίοι δεν κέρδισαν την «απελευθέρωση» του 255 με στρατιωτικά μέσα ή με πολιτικούς εκβιασμούς, αλλά ύστερα από διπλωματική συνεννόηση με το μακεδονικό θρόνο· διόλου δεν θα εξέπληττε λοιπόν εάν, στο πλαίσιο του διπλωματικού δούλου και λαβείν, υπερέβαλαν στην επιδαμνίωση τιμών προς τον Γονατά. Ως προς το δεύτερο, υπάρχουν δύο αντεπιχειρήματα. Πρώτον, εάν η τιμψη του Γονατά από τους Ραμνουσίους σχετιζόταν με γεγονότα που είχαν άμεση

σχέση με τον Ραμνούντα, θα εξέπληττε η απουσία των γεγονότων αυτών από το αιτιολογικό (το οποίο συνήθως είναι αρκετά λεπτομερές στα ψηφίσματα των Ραμνουσίων, όπως η ίδια η Κράλλη επισημαίνει)· για την ακρίβεια, η απλούστερη ερμηνεία του αιτιολογικού είναι ότι οι Ραμνουσίοι τιμούν τον Γονατά *ακριβώς επειδή* ο βασιλιάς έσωσε και συνεχίζει να ευεργετεί τον *αθηναϊκό* δήμο και *μόνον* γι' αυτό. Δεύτερον, και σημαντικότερο, το κύριο ζητούμενο είναι ποιες ήταν οι ευεργεσίες του Γονατά προς τον *αθηναϊκό* δήμο, αφού οι ισόθεες τιμές από το ευρύτερο αττικό σύνολο προηγούνται χρονικά της επέκτασης, ή μάλλον εξειδίκευσης, των τιμών από τους Ραμνουσίους.

βώς να προϋποθέτουν ότι η λήξη του πολέμου επήλθε για την Αθήνα χωρίς τη μακεδονική ανάμιξη, ίσως και εναντίον των μακεδονικών συμφερόντων⁷.

Ο Habicht δέχεται ασμένως την αναθεώρηση δύο παλαιότερων θέσεων του βάσει των επιχειρημάτων του Roland Oetjen: το οχυρό του Ραμνούντα δεν βρισκόταν υπό μακεδονική κατοχή έως το 229 αλλά μόνον έως το 255· ο ομώνυμος εγγονός του Δημητρίου Φαληρέα ήταν διορισμένος από τον Γονατά θεσμοθέτης όχι με την έννοια που είχε υποθέσει ο Habicht (περίπου γενικός διοικητής της πόλης), αλλά ως κάτοχος ενός τιμητικού αλλά σχετικά ασήμαντου αξιώματος. Ο Habicht συμπεραίνει ότι ο μακεδονικός ζυγός ήταν, τουλάχιστον μετά το 255 π.Χ., λιγότερο ασφυκτικός απ' όσο νομίζαμε. Είναι ενδιαφέρον ότι ένας άλλος πολύ καλός γνώστης της ελληνιστικής Αθήνας, ο Stephen Tracy, υποστηρίζει την ακριβώς αντίθετη άποψη: παρά τα αθηναϊκά κέρδη μετά το 255 π.Χ., παρά τη φαινομενικά ομαλή λειτουργία των

αθηναϊκών αρχών και θεσμών, ο Γονατάς παραμένει απόλυτος κυρίαρχος στην Αθήνα, σε στρατιωτικό και πολιτικό επίπεδο. Αυτή η διάσταση απόψεων καταδεικνύει με σαφήνεια τη σπάνι, τον προβληματικό χαρακτήρα και τις δυσκολίες χρονολόγησης των πηγών για την εν λόγω περίοδο. Για τη θεραπεία του τρίτου χαρακτηριστικού πολύτιμη είναι η ανακοίνωση του Osborne, ο οποίος, μετά από πολυετή περιδιάβαση των δύσβατων μονοπατιών της αττικής «αρχοντολογίας», φτάνει σ' έναν οριστικό (;) και σχεδόν πλήρη κατάλογο επωνύμων αρχόντων για την περίοδο 268/7-228/7 (σελ. 73-74).

Τέλος, ο ειδικός του Σουνίου Hans Ruprecht Goette («Cape Sounion and the Macedonian occupation», 152-161) εξετάζει την χρονολόγηση των οχυρωματικών έργων του 3ου αι. π.Χ. στον περίβολο του ιερού του Ποσειδώνα, που κατασκευάστηκαν από *spolia* παρακείμενων κλασικών τάφων. Ο Goette αφήνει με σαρφροσύνη αναπάντητο το ερώτημα περί της ταυτότητας των υπευ-

7. Ακόμη και αν αφήσουμε κατά μέρος το προαναφερθέν αδημοσίευτο ψήφισμα από τον Ραμνούντα του 248/7, το οποίο, κατά πληροφορίες του Πετράκου προς την Κράλλη, δεν αναφέρει και δεν υπονοεί μακεδονική εμπλοκή, έχουμε τις μαρτυρίες του ψηφίσματος προς τον Αριστόμαχο του Άργους (*ISE 23 [IG II² 774]*), το οποίο αναφέρει ανακωχή μεταξύ Άργους, Αθήνας και Αλεξάνδρου χωρίς να υπονοείται μακεδονική ανάμιξη, αλλά και της *ἐπιδόσεως* του 248/7 π.Χ. (*Agora 16.213*), από την οποία προκύπτει η εικόνα μιας

πόλης που βρίσκεται σε εξαιρετικά κρίσιμες περιστάσεις και στηρίζεται στις οικονομικές δυνάμεις πολιτών και παρεπιδημούντων ξένων, όχι όμως του μακεδονικού θρόνου, εάν δεν δεχτούμε την επισφαλή συμπλήρωση [*Διογένης*] στον στ. Ι 48 και την ακόμη πιο επισφαλή ταύτισή του με τον μακεδόνα φρούραρχο. Με άλλα λόγια, οι υπάρχουσες μαρτυρίες φαίνεται να δείχνουν πως η πόλη στηρίχθηκε σε φίλιες και στις δικές της οικονομικές και διπλωματικές δυνάμεις για να αποτρέψει την καταστροφή.

θύνων για τα έργα αυτά και τις πιθανές στρατιωτικές συγκυρίες. Πρόκειται για έργα της μακεδονικής φρουράς σε κάποιο διάστημα που το οχυρό βρισκόταν στην κατοχή της ή για βιαστική ενίσχυση της οχύρωσης από τους ίδιους τους Αθηναίους μετά το 229 π.Χ., λύση προς την οποία κλίνει ο συγγραφέας;

Ο δεύτερος κύριος θεματικός άξονας του τόμου είναι οι ιδεολογικές πτυχές της μακεδονικής κυριαρχίας: ο βασιλικός ευεργετισμός και η ιδεολογική προβολή της βασιλικής ισχύος μέσω των μνημείων και των αναθημάτων, καθώς και η επιρροή της μακεδονικής πολιτικής στις αθηναϊκές πολιτικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις, αλλά και στην καλλιτεχνική παραγωγή και την καθημερινότητα των Αθηναίων.

Στην πολύ ενδιαφέρουσα ανακοίνωσή της, η Manuela Mari («Macedonians and pro-Macedonians in early Hellenistic Athens: reflections on ασέβεια», 82-92) εξετάζει τα ιδεολογικά, θρησκευτικά και πολιτικά συμφραζόμενα της ασέβειας των μακεδόνων ηγετών και των αθηναίων υποστηρικτών τους στην περίοδο 330-302 π.Χ., όπως αυτή προβάλλεται στις δίκες περί ασέβειας και στη γραμματεία της περιόδου. Η πλούσια ανάλυσή της μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: Η έννοια της ασέβειας είναι κομβικό σημείο της προβολής των Μακεδόνων ως άλλων, ξένων, άρα και της αυτοεικόνας των Αθηναίων που σχηματίζει η αντιμακεδονική ηγεσία, η οποία χρησιμοποιεί τη γραφή ασέβειας ως κύριο πολιτικό όπλο κατά των φιλομακεδόνων και, ευρύτερα, κατά της

προσπάθειας των Μακεδόνων να εντάξουν την επικυριαρχία τους στις ιδεολογικές δομές της πόλης. Τα στοιχεία αυτά της μακεδονικής πολιτικής είναι ταυτόχρονα παραδοσιακά και επαναστατικά: οι Μακεδόνες και οι Αθηναίοι υποστηρικτές τους επιδιώκουν την εγγραφή των νέων μορφών κυριαρχίας στο παραδοσιακό θρησκευτικό και ιδεολογικό πλαίσιο της πόλης, αλλά αυτή η απόπειρα εγγραφής έρχεται εξ ορισμού σε αντίφαση με τις αθηναϊκές παραδόσεις, εξ ου και συναντά την αντίδραση της κυρίαρχης αντιμακεδονικής τάσης. Θα ήταν πάντως υπερβολικό να υποθέσουμε ότι η προβαλλόμενη ασέβεια είναι πάντοτε προϊόν υποκριτικής χειραγώγησης της έννοιας. Ορισμένες γραφai ασέβειας έχουν έμμεση μόνο σχέση με την μακεδονική επικυριαρχία (Αριστοτέλης, Δημήτριος Φαληρέας, Θεόφραστος) ενώ μία τουλάχιστον (Θεόδωρος Κυρηνναίος) μοιάζει άσχετη με αυτήν. Με άλλα λόγια, είναι προτιμότερο να εκλάβουμε το αίσθημα της ασέβειας ως ένα υπαρκτό περιρρέον αίσθημα δυσφορίας μπροστά στην αλλαγή των παραδόσεων, το οποίο η αντιμακεδονική ηγεσία απλώς εκμεταλλεύεται πολύ συνειδητά για τους πολιτικούς της στόχους.

Η ανακοίνωση της Mari συνδιαλέγεται πολύ γόνιμα με την εξίσου σημαντική ανακοίνωση του Ralf von den Hoff («Tradition and innovation: portraits and dedications on the early Hellenistic Akropolis», 173-185). Ο von den Hoff κωδικοποιεί το εικονιστικό οπτικό περιβάλλον της Ακρόπολης – του κατεξοχήν εστιακού σημείου της αυτοεικόνας

των Αθηναίων— στη διάρκεια της μακεδονικής κατοχής. Σε αντίθεση με άλλους *έπιφανεστάτους* τόπους του ελληνικού κόσμου, αλλά ακόμη και με την ίδια την αθηναϊκή Αγορά, στην Ακρόπολη δεν φαίνεται να υπήρχαν ανδριάντες των ηγεμόνων ή και οποιουδήποτε μη Αθηναίου έως το 228 π.Χ. Με εξαίρεση μάλιστα τους ανδριάντες του Δημητρίου Φαληρέα και του Ολυμπιοδώρου, δεν υπάρχουν καν ανδριάντες κορυφαίων πολιτικών. Αντιθέτως, μαρτυρείται η απεικόνιση διαφόρων θρησκευτικών, με την ευρύτερη έννοια, λειτουργιών, καθώς και αναθηματικά μνημεία αγωνιστικού και φυλετικού χαρακτήρα. Με άλλα λόγια, στην Ακρόπολη φαίνεται να κυριαρχούν σύμβολα της θρησκείας και της αριστοκρατίας, και στις δύο περιπτώσεις με έμφαση στην παράδοση. Η Ακρόπολη μετουσιώνεται από τεκμήριο της ζωντανής πραγματικότητας της Αθήνας σε σχεδόν ανιστορικό σύμβολο της πόλης. Ως σύμβολο προσελκύει τους ηγεμόνες, που αποστέλλουν πολύτιμα αναθήματα και θυσιάζουν στους βωμούς της, αλλά (παριστάνουν ότι) σέβονται, ή, στην περίπτωση του Πολιορκητή, ψέγονται επειδή δεν σέβονται, την παλαιά αλλά ανανεωμένη ιερότητά της. Ο von den Hoff επισημαίνει το φαινομενικό παράδοξο ότι το συμβολικό ρεπερτόριο της Ακρόπολης «εθνικοποιείται» ακριβώς κατά τη διάρκεια της μακεδονικής κατοχής, ενώ ανοίγεται και πάλι στους ξένους ακριβώς όταν η πόλη φαίνεται να κερδίζει την ανεξαρτησία της μετά το 229 π.Χ. Η ιδιότυπη αυτή συμβολική αντίσταση στην ξένη κατοχή αποτελεί χα-

ρακτηριστικό δείγμα της διαχείρισης του ευρύτερου προβλήματος της σχέσης των πόλεων με τους βασιλείς στην ελληνιστική περίοδο, μιας σχέσης κατά την οποία οι δύο πλευρές βγάζουν από τη φαρέτρα τους τις έννοιες και τα σύμβολα τουλάχιστον εξίσου συχνά με τα όπλα και το χρήμα.

Στον ίδιο άξονα εντάσσονται ανακοινώσεις που επιχειρούν την ανάλυση και «ανάγνωση» αρχιτεκτονημάτων, αναθημάτων και άλλων αντικειμένων που σχετίζονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με τη μακεδονική επικυριαρχία. Σε μια πολύ ενδιαφέρουσα —αν και σχεδόν εκτός των χρονικών ορίων του θέματος της συνάντησης— ανακοίνωση, ο Rhys F. Townsend («The Philippeion and fourth-century Athenian architecture», 93-101) επανεξετάζει τη σχέση του Φιλιπείου της Ολυμπίας με την αττική αρχιτεκτονική της περιόδου 340-320 π.Χ., στο πλαίσιο μιας προβληματικής ευρύτερης από την απλή δομική, στυλιστική ή κατασκευαστική σύγκριση. Τα αττικά χορηγικά μνημεία της περιόδου 340-320 (Λυσικράτους, Θρασύλλου, Νικία) απομακρύνονται από τις παραδοχές του αρχιτεκτονικού status quo. Ρητορικός στόχος τους είναι η εξύψωση των αριστοκρατών παραγγελιοδόχων τους σχεδόν πέρα από τα όρια του ενταγμένου στον κόσμο της πόλεως ευεργέτη, περίπου όπως το Φιλιπείο θέτει τον Φίλιππο εντός, αλλά και σχεδόν υπεράνω, του ελληνικού κόσμου. Παρόμοια απόπειρα σημασιολογικής ανάλυσης ενός κτίσματος επιχειρεί και η Bonna Wescoat («Athens and Macedonian royalty on Samothrace: the

Pentelic connection», 102-116), αλλά με λιγότερο επιτυχή αποτελέσματα. Η συγγραφέας προβαίνει σε μια λεπτομερέστατη ανάλυση των δομικών, στυλιστικών και κατασκευαστικών επιλογών του «προπύλου» που ανατίθεται στο όνομα του Φιλίππου Γ' και του Αλεξάνδρου Δ' στην Σαμοθράκη. Στη συνέχεια επιχειρεί να ανιχνεύσει το ρητορικό στόχο του μνημείου· θεωρεί πως η πρόσοψη, κατασκευασμένη από πεντελικό μάρμαρο και ίσως από αθηναίους τεχνίτες, στοχεύει στην προβολή της ένταξης των μακεδόνων βασιλέων στο κυρίως σώμα του ελληνισμού, ενώ άλλες κατασκευαστικές και στυλιστικές λεπτομέρειες που ίσως παραπέμπουν στην Πελοπόννησο ολοκληρώνουν την πανελλήνια εικόνα του κτίσματος, με αναφορά στην περιοχή καταγωγής των μακεδόνων βασιλέων. Θα αντέτεινα πως μια τέτοια ανάγνωση του μνημείου είναι εφικτή μόνον εάν ο μέσος επισκέπτης του σαμοθρακικού ιερού ήταν τόσο καλός γνώστης της αρχιτεκτονικής παράδοσης όσο η συγγραφέας· εάν η παραδοχή αυτή δεν ισχύει, τότε ο ρητορικός στόχος του κτηρίου δεν μπορεί να ήταν τόσο συγκεκριμένος. Ο μέσος επισκέπτης του ιερού θα αναγνώριζε ασφαλώς την πολυτέλεια και ενδεχομένως την αθηναϊκή προέλευση του υλικού της πρόσοψης, αλλά αμφιβάλλω εάν θα ήταν σε θέση να διαγνώσει, φέρ' ειπείν, ότι, επειδή τα τρίγλυφα της πρόσοψης δεν έχουν απολήξεις, ακολουθούν την «πελοποννησιακή» μόδα, πολύ μάλλον να συνδέσει την επιλογή αυτή με τη βασιλική ιδεολογία περί της καταγωγής των Μακεδόνων.

Ο Πέτρος Θέμελης («Macedonian dedications on the Acropolis», 162-172) πραγματεύεται ενδελεχώς τα μακεδονικά αναθήματα στην Ακρόπολη, από τον Αλέξανδρο Γ' έως τον Αντίοχο Δ', με ιδιαίτερη έμφραση στο χρυσό ρυτό και στα χρυσά περιτραχηλίδια που ανέθεσε η Ρωξάνη στην Αθηνά Πολιάδα και στο επίχρυσο κολοσσικό γοργόνειο που ανήγειρε στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης ο Αντίοχος Δ'. Ο Thomas M. Brogan («Liberation honors: Athenian monuments from Antigonid victories in their immediate and broader contexts», 194-205) επιχειρεί να ξεδιαλύνει τα προβλήματα των φιλολογικών, επιγραφικών και αρχαιολογικών τεκμηρίων για τους ανδριάντες του Αντιγόνου Μονόφθαλμου και του Δημητρίου Πολιορκητή στην αθηναϊκή Αγορά. Αξίζει να μνημονευθεί η καταληκτική παρατήρησή του περί της παρουσίας των Αντιγονιδών στην Αγορά, ένα από τα διαχρονικά κέντρα του αθηναϊκού συμβολικού τοπίου (βλ. και σελ. 204, εικ. 11): το βλέμμα ενός Αθηναίου που διέτρεχε την οδό των Παναθηναίων περί το 302 π.Χ. θα καταδυναστευόταν από την πολλαπλή απεικόνιση των Αντιγονιδών, πάνω σε άρμα στο κέντρο της Αγοράς, στη βάση των επωνύμων ηρώων προς τα ανατολικά, με έφιππο ανδριάντα βορειοανατολικά, έξω από την Βασιλείο Στοά, και, εμμέσως, στο τρόπαιο του 302 π.Χ. στην πύλη πλάι στην Ποικίλη Στοά.

Με τη γλυπτική ασχολούνται και οι Carol L. Lawton («Athenian anti-Macedonian sentiment and democratic

ideology in Attic document reliefs in the second half of the fourth century B.C.», 117-127) και Όλγα Παλαγγιά («The impact of Ares Macedon on Athenian sculpture», 140-151). Η πρώτη, συνεχίζοντας την προβληματική της σχετικής μονογραφίας της (*Attic Document Reliefs. Art and Politics in Ancient Athens* [Oxford Monographs on Classical Archaeology, Oxford 1995]), αναλύει την εικονογραφία των αναγλύφων σε ενεπίγραφες στήλες (κυρίως τιμητικά ψηφίσματα και διακρατικές συνθήκες) στην περίοδο 356-318 π.Χ. Η εικονογραφία αυτή φαίνεται πως μεταβάλλεται όσο πλησιάζει η μακεδονική απειλή: οι παραστάσεις γίνονται λιγότερο τυπικές, ενώ εμφανίζονται προσωποποιήσεις του Δήμου, της Δημοκρατίας και της Βουλής. Η Παλαγγιά αναλύει ένα ανάγλυφο του ύστερου 4ου αι. π.Χ. με παράσταση αλόγου χωρίς ιππέα και νέγρου ιπποκόμου (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 4464), μάλλον προερχόμενο από ταφικό ναϊσκο. Όπως πειστικά επισημαίνει, το μέγεθος και ο δυναμισμός του αλόγου, το εφίππιο από δέρμα πάνθηρα και η εξωτική μορφή του ιπποκόμου δεν παραπέμπουν σε ένα συνηθισμένο άλογο. Εύλογη λοιπόν είναι η υπόθεσή της

πως πρόκειται για μακεδονικό δώρο προς τον νεκρό του ναϊσκου, ίσως ένα από τα Νισαία άλογα των Περσών βασιλέων που συναποκόμισε το 324 π.Χ. ο Αλέξανδρος: στη Μακεδονία εξάλλου θα μπορούσε να παραπέμψει και το βοιωτικό κράνος που είχε ζωγραφιστεί στο αριστερό άκρο του αναγλύφου. Εάν όλα αυτά είναι σωστά, ο νεκρός πρέπει να ήταν ιδιαίτερος επιφανής και να σχετιζόταν άμεσα με τους Μακεδόνες επικυριάρχους –εάν δεν ανήκε σε αυτούς, θα προσέθετα⁸. Στο τέλος της ανακοίνωσής της διατυπώνει μια υπόθεση («ως ρητορική άσκηση», όπως διευκρινίζει) για την ταυτότητα του νεκρού: ίσως πρόκειται για τον ίδιο τον Φωκίωνα, ο οποίος ήταν πλούσιος και με στενότερες επαφές υψηλού επιπέδου με τους Μακεδόνες, ενώ γνωρίζουμε ότι τα οστά του επανακομίστηκαν στην πόλη μετά την αρχική καύση της σορού του στη Βοιωτία και τάφηκαν δημόσια δαπάνη, άρα μάλλον στο Δημόσιο Σήμα, όχι πολύ μακριά από τον τόπο ευρέσεως του αναγλύφου. Στην ενδιαφέρουσα αυτή υπόθεση θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς πως η εικονογραφία του αναγλύφου, με τις φιλομακεδονικές και αυτάρεσκα αριστοκρατικές συμπαραδηλώσεις της, μπορεί μεν κάλ-

8. Η Παλαγγιά απορρίπτει το ενδεχόμενο να ήταν ο νεκρός μακεδόνας αξιωματούχος, με το σκεπτικό ότι πολύ λίγο μετά την επικράτηση των Μακεδόνων ο Δημήτριος Φαληρέας απαγόρευσε τα πολυτελή ταφικά μνημεία (σελ. 148). Όμως, ούτως ή άλλως το μνημείο θα μπορούσε να χρονο-

λογείται πριν από τον σχετικό νόμο του Φαληρέα, όπως και η ίδια τελικά υποθέτει (σελ. 150), ενώ το βοιωτικό κράνος, παρά την ευρεία διάδοσή του, είναι ίσως πιθανότερο να παραπέμψει σε μακεδόνα αξιωματούχο.

λιστα να συνδυαστεί με τα πραγματικά βιογραφικά δεδομένα για τον Φωκίωνα, ελάχιστα όμως συνάδει με την εικόνα του ως αυστηρού πατριώτη στρατηγού που πολέμησε επανειλημμένα τους Μακεδόνες και δεν αποκόμισε από την πολιτική του δράση κανένα προσωπικό όφελος, μια εικόνα μάλιστα που σφυρηπλατήθηκε ακριβώς την περίοδο εκείνη από τους συγγενείς και τους πολιτικούς φίλους του στρατηγού.

Η Judith M. Barringer («Panathenaic Games and Panathenaic amphorae under Macedonian rule», 243-256) επισκοπεί το σύνολο των πηγών για τα Παναθηναία στον ύστερο 4ο και στον 3ο αι. π.Χ. και επικεντρώνει την προσοχή της σε δύο θραύσματα παναθηναϊκών αμφορέων που χρονολογούνται το 248/7 π.Χ. και περίπου το 215 π.Χ. αντίστοιχα (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Ακρόπολη 1113α και Αγορά Ρ 109' πρβλ. τη βιβλιογραφία που παραθέτει η Barringer στις σημ. 25 και 26). Η μάλλον ασαφής (ενίοτε δε αυτοαναρρούμενη) ερμηνεία των καινοτομικών στοιχείων της εικονογραφίας τους από την Barringer προχωρεί μέσα από επισηφαλή συλλογιστικά άλματα και δεν εδράζεται επαρκώς ούτε στα πενιχρά τεκμήρια ούτε στην ιστορική πραγματι-

κότητα του δεύτερου μισού του 3ου αι. π.Χ. Η συγγραφέας θεωρεί πως η αγαλματική μορφή που παριστάνεται είναι ο Διόνυσος, αλλά πρότυπά της ήταν το άγαλμα του Απόλλωνα στους Δελφούς που ανέθεσαν οι Απωλοί κατά την ίδρυση των Σωτηρίων και, ταυτόχρονα, οι παραστάσεις μακεδόνων πολεμιστών και ηγεμόνων. Στη συνέχεια διατυπώνει την υπόθεση ότι πρόκειται για ανδριάντα του Γονατά που ανέθεσε ο ίδιος ο Ευρυκλείδης, αναιρεί την υπόθεσή της –ούτως ή άλλως απίθανη για περισσότερους από τους λόγους που αναφέρει⁹– και καταλήγει ότι ίσως πρόκειται για άγαλμα του Διονύσου που παραπέμπει στα δελφικά Σωτήρια, το οποίο ενδεχομένως αναφέρεται αορίστως στους μακεδόνες βασιλείς.

Τέλος, τρεις ανακοινώσεις πραγματεύονται την άμεση ή έμμεση αντανάκλαση της μακεδονικής κυριαρχίας στην αθηναϊκή οικονομία και στη βιοτεχνική και καλλιτεχνική παραγωγή. Ο John H. Kroll («The evidence of Athenian coins», 206-212), αξιοποιώντας τα πορίσματα όλων των τελευταίων μελετών για την ελληνιστική αθηναϊκή νομισματοκοπία (συμπεριλαμβανομένης και της ανακοίνωσης της Κ. Παναγοπούλου, που δεν περιλαμβάνεται στα

9. Η συγγραφέας θεωρεί βασικά αντιπηχειρήματα για την υπόθεση αυτή ότι ο Γονατάς δεν συνδέεται με τον Διόνυσο σε καμία πηγή και ότι επί Μικίωνα η αναφορά στον Γονατά θα προκαλούσε έκπληξη· θα προσέθετα πως ίσως έκπληξη θα προκαλούσε η ανάθεση ανδριάντα του Γονατά

από τον Ευρυκλείδη, ακόμη και το 248/7 π.Χ. Η κυρίαρχη αθηναϊκή πολιτική απέναντι στη Μακεδονία την εποχή αυτή ήταν η –προσεκτική και με μικρά βήματα αλλά πάντως σαφής– απαγκίστρωση από το μακεδονικό ζυγό.

Πρακτικά), προσφέρει μια ολοκληρωμένη και σαφή επισκόπηση της νομισματικής μαρτυρίας, όπως εξάλλου θα περίμενε κανείς από τον κατεξοχήν ειδικό στο θέμα. Το γενικό συμπέρασμά του είναι πως η διακοπή της αθηναϊκής νομισματοκοπίας από τις αρχές του 3ου αι. έως το 167 π.Χ. (με λίγες, περιορισμένες χρονικά, εξαιρέσεις) δεν οφείλεται στην υποτιθέμενη μακεδονική απαγόρευση των αθηναϊκών κοπών αλλά στην έλλειψη μετάλλου, στην κατά καιρούς έλλειψη αντίστοιχων στρατιωτικών αναγκών, στην πολυπληθή παρουσία μακεδονικών (και, στη διάρκεια του Χερμωνιδείου πολέμου, πολεμαϊκών) νομισμάτων και, ενδεχομένως, στην έλλειψη της διάθεσης για αυτοπροβολή των Αθηναίων, απόρροια της περιστολής του αυτοκρατορικού οράματος της πόλης. Ο Peter Schultz («Kerphisodotos the Younger», 186-193) αναλύει διεξοδικά τη σταδιοδρομία του Κηφισοδότη του νεωτέρου, ενός από τους τελευταίους μεγάλους γλύπτες της αθηναϊκής παράδοσης πριν από τη μαζική έξοδο των αθηναίων γλυπτών μετά τον Χερμωνίδειο πόλεμο. Η εξονυχιστική μελέτη των διαθέσιμων πηγών επιτρέπει τη χρονολόγηση του έργου του μεταξύ 344/3 και 290 π.Χ., δηλαδή πριν και μετά τη μακεδονική κατάκτηση και μάλιστα με ομαλή κατανομή της παραγωγής του σε όλη την περίοδο. Παρότι, σε πρώτη ματιά, αυτό δίνει την εντύπωση ότι η παραγωγή του Κηφισοδότη παρέμεινε ανεπηρέαστη από τις κατακλυσμαίες στρατιωτικές και πολιτικές εξελίξεις, ο Schultz επισημαίνει

συστά πως ο βίος και το έργο του γλύπτη αφήνουν να διαφανεί η μάλλον αντιμακεδονική διάθεσή του. Τέλος, η Susan I. Rotroff («Minima macedonica», 213-225) επιχειρεί να ανιχνεύσει την επιρροή των μακεδονικών κεραμικών τύπων και εικονογραφικών μοτίβων στην αθηναϊκή βιοτεχνική παραγωγή. Στην ενδιαφέρουσα ανάλυσή της, η συγγραφέας δεν αποσιωπά τα προβλήματα μιας τέτοιας έρευνας: τα αθηναϊκά αγγεία πόσεως της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, που φαίνονται να απομιμούνται αντίστοιχα μεταλλικά αγγεία που απαντούν στη Μακεδονία, είναι όντως προϊόντα μιμήσεως ή ακολουθούν παλαιές τοπικές παραδόσεις που είχαν γίνει δημοφιλείς στον μακεδονικό χώρο; Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το θέμα των εικονογραφικών μοτίβων: πάλινα ειδώλια ενός αττικού εργαστηρίου του 3ου αι. π.Χ. θα έλεγε κανείς ότι ανήκουν στον γνωστό «μακεδονίζοντα» τύπο των αγοριών με μανδύα, ενδρομίδες και καυσία, εάν ακριβώς δεν έλειπε το κρίσιμο εικονογραφικό στοιχείο της καυσίας, ενώ οι πολύ δημοφιλείς στη Μακεδονία σκηνές κυνηγιού αντανακλώνται εμμέσως σε αττικές παραστάσεις αγγείων του 3ου αι. π.Χ. Στις δύο απολύτως ευλογοφανείς ερμηνείες που δίνει, με επιφυλάξεις και ερωτηματικά, η Rotroff –φιλομακεδονικά αισθήματα μεμονωμένων αθηναίων τεχνιτών ή παρουσία στην Αθήνα μακεδόνων τεχνιτών– θα μπορούσε ίσως κανείς να προσθέσει και μια τρίτη, εξίσου αβέβαιη: Μήπως πρόκειται απλά για φαινόμενο

που εξαρτάται από την υπάρχουσα ζήτηση; Μήπως δηλαδή ορισμένα αττικά εργαστήρια προσπαθούν να ικανοποιήσουν εν μέρει και το γούστο των Μακεδόνων που είναι παρόντες, σε μεγάλο μέρος της περιόδου, στην Αττική; Σε κάθε περίπτωση, η Rotzoff ανοίγει ένα ενδιαφέρον πεδίο έρευνας. Εάν συνήθως μελετούμε την αττική επιρροή στη μακεδονική τέχνη, εδώ έχουμε την άλλη πλευρά του νομίσματος: την επιρροή της μακεδονικής κυριαρχίας στην αττική παραγωγή.

Συνοψίζοντας, θα έλεγα πως ο μελετητής των σχέσεων Αθήνας - Μακεδό-

νων αποκομίζει πολλά οφέλη από τον τόμο αυτό. Πέρα από τα νέα στοιχεία και ερμηνείες, τις αναλυτικές προσεγγίσεις συγκεκριμένου υλικού ή τις επισκοπήσεις θεματικών περιοχών, το κύριο κέρδος του κατά τη γνώμη μου είναι ο πολλαπλασιασμός των οπτικών γωνιών, το καλειδοσκόπιο διαφορετικών κατηγοριών πηγών και ερμηνευτικών μεθόδων. Η αρχαιογνωσία (θα έπρεπε να) είναι ένα γνωστικό αντικείμενο χωρίς στεγανά και ο τόμος αυτός συμβάλλει αναμφίβολα στην πολυεπίπεδη κατανόηση της ελληνιστικής Αθήνας.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΠΑΣΧΙΔΗΣ

Κέντρο Ελληνικής και
Ρωμαϊκής Αρχαιότητας,
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
paspas@eie.gr